

Ryszard Dobrowolski

Z problematyki socjologicznych badań terenowych w Afryce Czarnej

---

Przegląd Socjologiczny Sociological Review 30, 293-299

1978

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

RYSZARD DOBROWOLSKI
Pracownia Zagadnień Społecznych
i Kulturalnych Afryki Współczesnej PAN

Z PROBLEMATYKI SOCJOLOGICZNYCH BADAŃ TERENOWYCH W AFRYCE CZARNEJ *

Rozpatrując relacje wzajemne: etnografii, etnologii i socjologii, na płaszczyźnie uzyskiwanych przez te dziedziny humanistyki wyników badań w terenie wykazać można, iż etnografia koncentruje się na behawioralnym aspekcie opisywanych faktów, etnologia wnosi element porównawczy, socjologia natomiast badając fakty społeczne uwzględnia czynnik świadomości. Albowiem — jak pisał Stanisław Ossowski — „Żadna instytucja społeczna (małżeństwo, sąd, kościół, państwo, szkoła, teatr), żadna grupa społeczna — jeżeli tym terminem nie obejmujemy przestrzennego skupienia ciał ludzkich — żaden proces społeczny nie da się określić bez odwołania się *explicite* albo *implicite* do zjawisk świadomości”¹.

Amerykański socjolog C. W. Mills w swoich rozprawach krytycznych, a zwłaszcza w *Sociological Imagination*², zarysował wizję dwu socjologii, z których jedna krzewi „socjologiczną wyobraźnię”, druga natomiast z mniejszym lub większym powodzeniem formułuje przesłanki dla inżynierii społecznej. „Socjologiczna wyobraźnia” to pewien typ samowiedzy społecznej kształtowanej przez socjologiczną — i nie tylko — literaturę, to uświadomienie jednostce charakteru zależności, którym podlega w społeczeństwie, refleksja nad społecznymi wartościami i społecznymi więziami. Inżynieria społeczna lub inaczej socjotechnika to takie zasady oddziaływania na społeczne mechanizmy, które dają przewidywalne i oczekiwane efekty.

---

* Tekst tu przedstawiony zawiera podstawowe założenia teoretyczne sformułowane w związku z przygotowywanymi badaniami terenowymi w jednym z krajów afrykańskich.

¹ S. Ossowski, *Dzieła* t. 4: *O nauce*, Warszawa 1968, s. 343.

² C. W. Mills, *Sociological Imagination*, New York 1959.

Polscy kontynuatorzy krytycznych rozważań Millsa wyeksponowali jego wizję dwu socjologii tworząc opozycję socjologii humanistycznej i socjologii technicznej. Socjologii humanistycznej, którą coraz częściej nazywa się socjologią nieempirycystyczną, przypisuje się swoiste metody związane z operacją „rozumienia”. Zrozumieć jakiś fakt społeczny to tyle, co wykryć ów szczególny sens, jaki posiada on w przekonaniu tych osobników ludzkich, którzy go doświadczają i użytkują. Jest to — jak to określił Florian Znaniecki — badanie ze „współczynnikiem humanistycznym”³. Badanie to związane jest z takimi metodami badań socjologicznych, jak metoda badania dokumentów osobistych (pamiętniki, listy) czy jakościowa analiza treści — ogólnie socjologii tej przypisuje się orientację treściową. Socjologii technicznej zaś przypisuje się orientację behawioralną, związana jest ona z pewną dyrektywą nakazującą koncentrację wysiłków badawczych na obserwowalnych aspektach ludzkich działań. Za pomocą takich metod, jak badania ankietowe na próbie reprezentatywnej, badania panelowe czy metody socjometryczne, socjolog uzyskuje dane o cechach badanej populacji.

Socjologia techniczna i socjologia humanistyczna nie są odrębnymi dziedzinami, stanowią dwa podejścia badawcze tej samej dyscypliny, można co najwyżej mówić o dwu funkcjach jednej i tej samej socjologii: funkcji humanistycznej i funkcji manipulatorskiej bądź technicznej. Tworzenie opozycji socjologii empirycystycznej i nieempirycystycznej jest o tyle bezzasadne, że każde badanie socjologiczne opiera się na danych empirycznych, z tym że „w przeciwieństwie do uczonego przyrodnika, który stara się odkryć ład wśród faktów empirycznych, całkowicie niezależnych od świadomych czynników ludzkich, [badacz kultury] stara się odkryć jakiś ład wśród faktów empirycznych, które zależą od tych czynników, są przez nie stwarzane i utrzymywane”⁴.

Materiał empiryczny może stać się podstawą badania eksplanacyjnego, które pozwala nam uzyskać odpowiedź na postawione wcześniej pytania dotyczące zjawisk zachodzących w konkretnej zbiorowości, np. zjawiska trwałości bądź zamierania norm społecznych czy totalnego odrzucania wartości rodziców przez młodzież, jak też ten sam materiał w „badaniu przypadku”, czyli konkretnej zbiorowości, może służyć badaniom, których celem będzie przewidywanie zdarzeń w przyszłości. Obydwa te badania mogą wiązać się z funkcją humanistyczną, jak i też techniczną socjologii.

Przedstawione powyżej rozważania stają się szczególnie ważne, gdy w „studium przypadku” (*case study*), tj. badaniu, w którym przedmiot

³ Swoją koncepcję „współczynnika humanistycznego” F. Znaniecki zawarł w dziele *Nauki o kulturze*, Warszawa 1971.

⁴ F. Znaniecki, *op. cit.*, s. 228.

badania ma charakter jednostkowy (pojedyncza społeczność lokalna czy pojedyncza instytucja), zależy nam na stwierdzeniu, czy na terenie badanej zbiorowości występuje, czy też jak częste jest pewne ważne ze względów teoretycznych czy praktyczno-społecznych zjawisko lub zespół zjawisk. Takie badanie nosi nazwę badania diagnostycznego dla odróżnienia od innego „studium przypadku” badania monograficznego, przez które rozumie się dążenie do możliwie wszechstronnego opisu pewnej zbiorowości czy instytucji z uwzględnieniem dość bogatego zestawu zmiennych, przy czym ważne są tu zarówno wartości owych zmiennych, jak i też związki między nimi. W tym miejscu podkreślić należy, że badania diagnostyczne i monograficzne nie wykluczają się, a w wielu wypadkach konieczne jest prowadzenie ich równolegle.

Prezentowana refleksja metodologiczna wiąże się z propozycjami badawczymi, których zamierzeniem jest odpowiedź na pytanie, jaki jest stopień uznania ideologii narodowej w wybranych zbiorowościach lokalnych Afryki Czarnej. Na wstępie należy stwierdzić, iż badanie ankietowe stosowane na ogół przy tego typu problematyce w sytuacji społecznej Afryki Czarnej jest narzędziem nieodpowiednim. Nim przejdziemy do szczegółowych rozważań kwestii samych badań, słów parę na temat narodu i integracji narodowej w historycznej i społecznej sytuacji Afryki Czarnej.

Rozważając kategorię narodu, należy podkreślić jej swoisty dualizm: naród jako fakt i naród jako wartość. Naród jako fakt to określona całość społeczna, zbiorowość, której atrybuty zakorzenione są w historii, to zwieńczenie pewnego historycznego, długiego na ogół procesu. Z narodem jako wartością łączą się niejednolite postawy emocjonalne członków zbiorowości związane z recepcją idei narodowej. Dokonując wyboru socjologicznej koncepcji narodu tak, by odnosiła się ona w sposób najpełniejszy do społecznej rzeczywistości Czarnej Afryki, należy podkreślić fakt, że idea narodowa została przeniesiona do Afryki w formie gotowej, podobnie jak np. technologia. Senegalski intelektualista i przywódca Leopold Sédar Senghor pojmując naród następująco: „Naród jest całością składającą się z osób, które mimo różnorodności ras, klas, kast, języków czy religii tworzą »jednego człowieka«, podmiot »jednej władzy« na jednej ojczystej ziemi. Dla różnorodnych plemion stać się »jednym człowiekiem« jest osiągalne jedynie przez dążenie i porozumiewanie się w powszechnej woli wspólnego życia”⁵. Takie pojmowanie istoty zjawiska narodu implikuje sprawczą rolę państwa w formowaniu się tego społecznego fenomenu. W myśl prezentowanego ujęcia poczucie

⁵ L. Sédar Senghor, *William Tubman. The Building of a Nation*, w: L. A. Marinelli, *The New Liberia*, London 1964, s. 8.

narodowe manifestuje się w psychologicznej identyfikacji członków całości społecznej określonej strukturą państwową z podstawowymi założeniami i realizowanymi przez instytucję państwa wartościami. Państwo winno więc tworzyć wartości, sfery uczestnictwa społecznego, które przez swój charakter wiązać będą zróżnicowane kulturowo społeczności plemienne. Z tym ujęciem komplementarne są Znanieckiego poglądy na kwestię narodu. Józef Chałasiński pisze, iż „socjologiczną istotę narodu widzi Znaniecki w więzi wyrastającej ze wspólnej literatury, sztuki i muzyki, ze wspólnego zasobu idei, z przywódczej roli intelektualistów, ideologów i propagatorów idei narodu”⁶. Tak więc badanie stopnia uczestnictwa we wspólnej sferze kultury może być uznane jako wskaźnik aprobaty idei narodowej. Przy zagadnieniu integracji narodowej konieczne jest również dokonanie pewnej dystynkcji. Integracja to tyle co tworzenie się pewnych całości społecznych pod wpływem idei samostanowienia, niepodległości, wyzwolenia się spod obcego panowania. To rozumienie integracji narodowej lub, jak to określa Thomas Hodgkin, nacjonalizmu⁷ odnosi się do afrykańskich ruchów antykolonialnych, przy czym idea samostanowienia jest na ogół komplementarna z pewną wizją przyszłej państwowości. Mamy tu do czynienia z integracją „wobec” albo „przeciw” kolonizatorom — negatywny typ więzi społecznej. Można też integrację narodową rozumieć jako poszukiwanie formuły międzyetnicznej harmonii, która różnorodnym grupom etnicznym pozwoli żyć razem, a nie tylko obok siebie — pozytywny typ więzi społecznej — integracja „ku”.

Powracając do kwestii badań w terenie proponujemy przyjęcie pewnego schematu organizującego postępowanie badawcze.

1. Opis całej struktury badanej zbiorowości z uwzględnieniem ważniejszych występujących w niej grup i podgrup. Dla tego punktu ważne jest stwierdzenie, czy zbiorowość jest jednorodna, czy też przemieszana etnicznie.

2. System podstawowych wartości i dążeń całej zbiorowości oraz wartości poszczególnych grup, z jakich ona się składa. Tu szczególnie ważne jest rozdzielenie wartości tradycyjnych, lokalnych i tych, których występowanie nie ogranicza się do społeczności lokalnej, ważne jest również stwierdzenie istnienia lub nieistnienia oraz stopnia nasilenia aspiracji i dążeń nowego typu.

3. Charakter i typ konfliktów oraz lokalizacja napięć rozpatrywane zarówno z punktu widzenia całości struktury, jak i z punktu widzenia poszczególnych grup.

⁶ J. Chałasiński, *Kultura amerykańska*, Warszawa 1962, s. 547.

⁷ T. Hodgkin, *Nationalism in Colonial Africa*, London 1956.

4. Struktura formalna i nieformalna oraz ich wzajemne powiązania. Przez strukturę nieformalną rozumiemy więzi i zależności związane z funkcjonowaniem instancji tradycyjnych. Struktura formalna natomiast związana będzie z zależnościami instytucjonalnymi będącymi lokalnymi przedłużeniami państwowości.

5. Stopień autonomiczności funkcjonowania poszczególnych części całej struktury oraz charakter ich wzajemnej zależności od struktury jako całości.

6. Rodzaj zależności badanej struktury od społeczeństwa bądź też od większej jednostki, której ona jest częścią. Dla tego punktu ważne jest stwierdzenie, czy badana zbiorowość ma charakter całości wydzielonej administracyjnie.

7. System władzy i wpływów w ramach struktury i w jej podgrupach oraz relacje między władzą i wpływami instancji tradycyjnych a władzą i wpływami administracji.

8. Rodzaj sankcji grupowych, stopień ich uznania przez członków grupy i źródła tego uznania. Czy wartość racjonalizująca uznanie sankcji posiada wymiar lokalny, czy też ponadlokalny. Określenie mocy oddziaływania tradycyjnych norm lokalnych oraz norm społecznych przynależnych systemom normatywnym realizowanym przez instytucję państwa.

9. Role społeczne i społeczne pozycje oraz związany z nimi rozdział społecznego prestiżu. Czy role i pozycje typu tradycyjnego są rozdzielne z rolami i pozycjami nowego typu, czy też nakładają się na siebie.

10. Układ kanałów komunikowania się i kontaktów z innymi społecznościami lokalnymi. Wymiana informacji i wartości funkcjonalnych w skali społeczeństwa globalnego.

Powyższy dekalog⁸ postępowania badawczego nie będzie miał rzecz jasna jednakowej wagi dla wszystkich typów zbiorowości, ale zawiera on wiele rodzajów zmiennych, które socjologowie uznali za ważne dla zrozumienia cech specyficznych zachowania się grup społecznych.

Badania terenowe należy uzupełnić

— poszukiwaniami w materiałach publikowanych i nie publikowanych,

— wywiadami z przedstawicielami miejscowej „elity”,

— analizą treści przekazów „mass mediów”,

— informacjami o ilości i charakterze przedmiotów produkcji przemysłowej; czy gospodarka społeczności zorientowana jest ku własnej konsumpcji, czy też na rynek;

⁸ Prezentowany schemat stanowi zmodyfikowaną wersję toku postępowania badawczego przedstawionego przez S. Nowaka w zbiorze *Metody badań socjologicznych*, red. S. Nowak, Warszawa 1965.

— badaniami literatury ustnej odniesionymi do istniejących społecznych układów.

Podjmując problematykę społecznej zmiany w Afryce Czarnej, zmiany, która jest przejściem od trybalnej wielości do narodowej jedności, należy wskazać na te wątki rzeczywistości społecznej, które dla tego procesu mają — lub przynajmniej zdają się mieć — znaczenie zasadnicze. Dla większości prac o Afryce współczesnej charakterystyczne jest użycie kategorii tradycja dla określenia społecznych instytucji czy wartości rodzimej proveniencji. Inaczej, chodzi tu o społeczne fakty wiążące się z Afryką przedkolonialną. Dla naszych rozważań użyteczniejsze będzie takie rozumienie tradycji, jakie pojęcie to posiada na gruncie humanistyki europejskiej. Jerzy Szacki pisze, „iż tradycją zbiorowości jest jakaś część jej dziedzictwa, a mianowicie ta, którą ocenia się dodatnio lub ujemnie jako dziedzictwo właśnie”⁹. Zbieżne ujęcie proponuje Monika Dobrowolska: tradycja wedle niej „to taki sposób wyodrębniania i porządkowania elementów dziedzictwa grupy, który grupę sytuuje w rzeczywistości społecznej w sposób uznany przez nią za optymalny”¹⁰. Tradycję należy opisywać w kategoriach społecznych funkcji, pomijając historyczność faktów, jako że „dla określenia jakiegoś zespołu zjawisk mianem tradycji nie jest ważne, czy zjawiska te miały miejsce *de facto* w przeszłości, ważny jest nie stan faktyczny, ile społeczne domniemanie o ich zaistnieniu”¹¹.

To, co zostało powiedziane powyżej, wiąże się z często występującą w rzeczywistości społecznej Afryki sytuacją, którą można by określić mianem tradycji preferowanej, przy czym przymiotnik ten wskazuje na usiłowania, których celem jest zakorzenienie elementów teraźniejszości w odległej przeszłości. Jasne jest, że owo wiązanie teraźniejszości z przeszłością jest formowaniem pewnych wątków społecznej świadomości. Stąd przyjęcie kategorii tradycji preferowanej jest tożsame z uwzględnieniem czynnika świadomości w badaniu.

Przykładem będącym dobrą ilustracją powyższych rozważań jest współczesna Ghana wywodząca nie tylko swą nazwę, ale także i genezę państwowości od średniowiecznego państwa Ghana, leżącego w rejonie geograficznym znacznie oddalonym od Ghany współczesnej. Podobnie jako wyraz tradycji preferowanej można potraktować wypowiedź ugandyjskiego przywódcy Idi Amina, który w jednym ze swych wystąpień

⁹ J. Szacki, *Tradycja. Przegląd problematyki*, Warszawa 1971, s. 197.

¹⁰ M. Dobrowolska, *Stosunek do tradycji w świetle badań socjologicznych*, „Przegląd Socjologiczny”, t. 29, 1977.

¹¹ R. Zimand, *Problemy tradycji*, w: *Proces historyczny w literaturze i sztuce*, red. M. Janion, A. Piorunowa, Warszawa 1965, s. 364.

nawoływał ugandyjskie kobiety, by powróciły do swych tradycyjnych strojów, miał przy tym na myśli długie powłóczyste szaty będące lokalną wersją kobiecych ubiorów wiktoriańskiej Anglii, podczas gdy rodzimym, tj. przedkolonialnym, strojem Afrykanek tego regionu była nagość lub półnagość.

Dla prezentowanej tu problematyki istotne będą te wątki tradycji preferowanej, które odnoszą się do narodu, integracji narodowej w instytucji państwa. Dyrektywa ta koresponduje z przyjętymi tu socjologicznymi koncepcjami narodu. Tak więc spójność — lub też jej brak — wartości i treści składających się na tradycję z ideologią narodową może być uznana jako wskaźnik stopnia receptywności tej ideologii w społecznej sytuacji Afryki Czarnej.